

Een terugblik (eind jaren 1980 tot begin jaren negentig)

Tegen het einde van het tweede millennium van de westerse jaartelling, aan het begin van de jaren negentig, was mijn leven plotseling ingrijpend veranderd. De noodzaak ver van het vrije westen, diep in de Nederlandse provincie als een banneling te wonen en te werken was ineens weggefallen. Korte tijd daarna kreeg ik de beschikking over een huis in Amsterdam dat mij paste 'als een oude jas', zoals de zegswijze luidt.

Tientallen huizen heb ik bewoond in mijn leven. Al vóór de oorlog verhuisden mijn ouders een aantal malen: eerst vanwege de normale veranderzucht van jonge mensen, toen vanwege de duitse dreiging. Tijdens de oorlog werd ik verplaatst of opgejaagd van tijdelijk adres naar tijdelijk adres. Twee jaren kon ik mij als kind van elf, twaalf jaar schuilhouden op één plek, maar in de twee halve onderduikjaren daarvoor en daarna heb ik bij minstens vijftien verschillende gezinnen een kort en vluchtig onderkomen genoten. Na de bevrijding, terwijl ik in razend inhaaltempo in vier jaren het gymnasium doorliep, verhuisden mijn ouders nog een aantal keren. Vervolgens begon voor mij het wisselvallige kamerleven van een student in de vroege jaren vijftig, en sindsdien is het nooit meer goedgekomen. Het ene huis wisselde het andere af in snelle opeenvolging. Het leek mij op het moment steeds onvermijdelijke noodzaak, maar misschien was het, onbewuste, herhalingsdwang. Ik hoorde soortgelijke verhalen van andere ex-onderduikkinderen.

Het langste woonde ik, helaas, in mijn ballingsoord 'onder de grote rivieren'. Elf lange jaren in één en hetzelfde onderkomen ver van de bewoonde wereld, de verwante zielen, het normale menselijke verkeer. Zoiets was nog nooit vertoond in mijn bestaan, maar gelukkig kon ik in die periode veel in het buitenland reizen en verblijven en ten slotte ging ook dit voorbij.

Door dit bizarre verleden is het zo, dat ik nauwelijks een tochtje door Nederland kan maken of her en der kan ik plekken aanwijzen waar ik 'vroeger heb gewoond'. Hetzelfde geldt nogmaals binnen de steden Amsterdam en Den Haag. Voor een ander is het om gek van te worden, maar ik weet niet beter of men zwerft voortdurend zo rond tijdens het leven, verkassend uit vrije wil, of omdat je wordt vervolgd door de Duitsers en hun handlangers, of omdat het ergens voor nodig lijkt. Alles bij elkaar zijn het zeker meer dan veertig adressen, misschien wel vijftig of zestig, die ik de mijne heb kunnen noemen. Ik word al moe bij de gedachte dat ik een serieuze poging zou doen ze nog eens precies te tellen.

Gewoonlijk voel ik mij niet echt thuis op de plekken waar mijn 'huis', of kamer of appartement van dat moment zich bevindt. Er zijn maar een paar verblijfplaatsen waar dat even het geval is geweest. Ten eerste heeft dat natuurlijk te maken met de ligging (Parijs en Amsterdam zijn goed, Den Haag was goed en sommige locaties elders in de wereld, van Zwitserland tot Israël en van Sri Lanka tot Amerika, kunnen er net mee door.) Ten tweede hangt het vooral af van de proporties van het betreffende huis of ik er in kan aarden, en die proporties zijn in Nederland hoe dan ook zelden in de orde. De kamer of kamers moeten breed en diep zijn en zeker geen smalle pijpenlade's zoals in dit land gebruikelijk. Minuscule hokjes met een te laag plafond en op een koopje vervaardigd, zijn uiteraard ook uit den boze. De keuken moet beslist bijna vierkant zijn en je moet er desgewenst aan een ruime tafel gemakkelijk met zijn vieren kunnen eten. De douche en de wc's moeten royaal zijn bemeten. De trappen, indien aanwezig, moeten prettige, brede treden hebben, zoals je ze in Nederland zelden vindt of zoals Hollandse trappenmakers ze niet kunnen maken. Er moet uitzicht zijn op bomen en op de wisselende luchten van de Hollandse hemel. Een dakterras, ruim balkon of tuin is natuurlijk gewenst, maar het geheel moet ook via openbaar vervoer in goede verbinding staan met het echte stadsleven.

Aan al deze voorkeuren is in Nederland, dat ten slotte geen echt land is, maar een overbevolkt stukje opgespoten moerasdelta, vrijwel niet te voldoen. Toch vond ik korte tijd een huis dat althans

in grote lijnen op mijn ideaal leek. Het behoorde toe aan een Duitse alcoholiste en zij wilde het ons voor vijf jaren verhuren, in de tijd dat zij zich vrijwillig 'onder de grote rivieren' aan haar wanhopige carrière ging wijden. Dit bleek het huis te zijn 'dat paste als een oude jas'. Het voldeed natuurlijk niet aan alle verlangens en eisen, het werd zelfs geteisterd, zoals gebruikelijk in het zwaar vervuilde Amsterdam, door muizenplagen, maar qua proporties en ligging was het in elk geval precies goed. Een woon-werkkamer van 62 m (groter mag, maar hoeft niet), een aangename locatie: ik was even geheel thuis en tevreden. Terwijl ik het normaal gesproken haat om mensen bij mij aan huis te ontvangen (leve het Franse systeem van het café als bezoekerssalon), deed ik dat graag op dit adres.

Voor de achtergelaten sferen van anderen ben ik vaak abnormaal gevoelig. Als student filosofie heb ik een tijdlang mij gestort op het weg- en waterbouwkundig tekenen. Ik schafte een professionele tekentafel en overig toebehoren aan en volgde enkele colleges op de afdeling geodesie van de technische hogeschool (tegenwoordig 'universiteit') te Delft. Later bleek, dat ik mijn toenmalige kamer had gehuurd van de weduwe van een recent overleden weg- en waterbouwkundig tekenaar. Pas nadat ik weer eens was verhuisd, hield het obsessievolle technisch tekenen op. Een tijdlang stond de gigantische tekentafel nog decoratief in mijn nieuwe, kleinere kamer, maar na verloop van tijd heb ik hem verkocht. Elders raakte ik om onverklaarbare redenen maandenlang geobsedeerd door naaimachines en modetekenen - zaken die ik normaal gesproken weerzinwekkend en in elk geval niet bij mij passend zou vinden-, totdat bleek dat de vorige bewoners van het pand op dit gebied hun eerbare boterham hadden verdiend.

Om deze reden, mijn abnormale (onbewuste) gevoeligheid voor onzichtbare sporen in de atmosfeer, gaf ik later soms wel de voorkeur aan de ellendige Nederlandse nieuwbouwhuizen boven de fraaiste, maar al door velen intensief bewoonde oude panden. In het Amsterdamse huis van de Duitse eigenares echter golfde, om onverklaarde redenen, de Franse literatuur nolens volens ineens door mij heen. Sinds mijn adolescentie had ik nauwelijks meer een blik geworpen op de destijds zo vurig beminde en vereerde Franse dichters en schrijvers: Baudelaire, Verlaine, Rimbaud, Valéry, Saint-John Perse, maar natuurlijk ook Stendhal, Balzac, Zola, de Maupassant, Van Gogh en Alain Fournier om een paar van de bekendsten van de groten van de negentiende en vroege twintigste eeuw te noemen. Ik begon hen allemaal te herlezen, schafte boeken opnieuw aan die ik allang had weggedaan en dat alles deed ik 'als een gedrevene'. Er was geen duidelijke aanleiding toe, ik zat er niet op te wachten, maar het moest. Misschien was het alleen maar heilzaam tegengif voor mij tegen de Duitse 'cultuur'-golven van onze tijdelijk vertrokken hospita. Misschien had er vóór haar een persoon of gezin met Franse achtergronden gewoond en was ik gevoelig voor hun onzichtbare sporen. Ik zal er wel nooit achter komen. Het hield pas op toen wij weer moesten verhuizen, omdat de Duitse hospita terugwilde in haar Nederlandse bezit.

In dit huis begon ik te schrijven aan een 'roman', aanvankelijk Pascal Claudius geheten, waarin ik de balans van het twintigste-eeuwse leven wilde opmaken. Pascal Claudius was een licht verzuurde, maar uiterst geciviliseerde, eenzame kamergeleerde van gevorderde middelbare leeftijd. Door een ontmoeting met een nog geen twintigjarige jongen, Jonathan Justus Cardozo, komt hij weer in touch met zichzelf en de moderne wereld. Zijn ex-vrouw, Marianne Cavour, woont in een bungalow aan de rand van de Grote of Stille Oceaan, de Pacific, aan de Amerikaanse westkust, waar zij als televisiester triomfen heeft gevierd. Ook vanuit haar gezichtspunt wordt een deel van het verhaal geschreven.

Het geheel vorderde langzaam en moeizaam. Ondertussen begaven mijn sterren zich in een of andere dramatische, dynamische stand waardoor het ene familiedrama na de andere innerlijke omwenteling zich voltrok. Nu de boeien waren geslaakt van mijn ballingschap in de voor mij zo gruwelijke Nederlandse provincie (ik weet dat zij anderen verheugt en behaagt: het hangt allemaal af van wie je bent en waarom, of zoals mijn dochter, de psycholoog, zegt: 'Wie is Andreas Burnier

en waarom?') kon mijn gevoel, dat jarenlang op de trage modderstromen van Maas en Waal had geleken, weer gaan stromen. Mijn veeleisende jonge verloofde genas mij van mijn voortijdige ouderdom en versterving. Het overlijden van mijn vader in hoge ouderdom, zesentachtig jaar werd hij, ondanks de Duitsers, was het laatste zetje dat mij op de glijbaan bracht terug naar de erkenning van mijn Joods zijn, waarvoor ik sinds en na de Duitse terreur alleen maar totale angst en afkeer had kunnen voelen en dat ik met alle macht en kracht die in mij was had verdrongen. Ik begon voormalige Duitse concentratiekampen te bezoeken (Westerbork, tweemaal, en Dachau bij München), ging 'er' over lezen, van Tenach tot Sjoa, van Misjna tot Kabbala, en bovenal besteedde ik veel tijd aan het op mijn gevorderde leeftijd nogal moeilijke, autodidactische leren van klassiek Hebreeuws. 'Vroeger wist ik iets, voor goed, als ik het eenmaal diagonaal had bekeken,' zei ik tegen de mensen in mijn omgeving. 'Tegenwoordig moet ik alles wel drie keer repeteren voordat het beklijft.' Maar dit was pure opschepperij. Niet drie keer, maar talloze en talloze malen (tien keer? twintig keer?) moest ik op mijn verstarde oude hersens beuken voordat het vreemde alfabet, de op niets lijkende woorden (minimaal moet je er tweeduizend à drieduizend paraat hebben om een beetje Hebreeuws te kunnen lezen), de overvloedige werkwoordsvormen, de totaal andere syntactische structuur en niet te vergeten het ongevocaliseerde schrift enigszins erin begonnen te komen. En dan zwijg ik nog over de complexiteiten van het liturgische jodendom: een voor de beginner verbijsterende jungle van traditionele en lokale gewoonten en gebruiken, formele regels en aan de jaargetijden gebonden melodieën, interpretaties en herinterpretaties, waarin niemand je de weg lijkt te kunnen wijzen.

Nauwelijks was ik lid geworden van de Liberaal Joodse Gemeente of ik kreeg met Joods Nieuwjaar de eervolle mitswa van een peticha bij het Avinoe Malkenoe. Wist ik veel wat deze mededeling op het mij toegezonden briefje betekende. Een mitswe kende ik nog enigszins als Jiddische uitdrukking: 'Zeg, doe me een mitswe en houd eens even je mond', of als verkeerd begrepen alternatief voor kowed (eer): 'Gun die man de mitswe dat ...' Maar in het Hebreeuws is een mitswa een religieuze opdracht. Vanwege het eervolle aspect als je zo'n opdracht in sjoel (de Asjkenazische synagoge) krijgt, is behalve het begrip 'opdracht' ook de associatie 'eervol' met het woord verbonden geraakt. Hier was via deductie en het Hebreeuws-Nederlands woordenboek nog achter te komen. Ook over Avinoe Malkenoe, een lang en indrukwekkend gebed, dat onder andere met Rosj HaSjana (Joods Nieuwjaar) op een schitterende melodie wordt gezongen, zoals ik later ontdekte, kon ik nog wel informatie vinden in een van mijn haastig aangeschafte boeken over Joodse liturgie. Maar wat betekende peticha? Ik had geen idee, en er was niemand in de buurt om het even aan te vragen. Bovendien zou mij dat hebben beschaamd. Ik wist wel aanzienlijk minder dan een welopgevoed Joods kind van vijf jaar van de ins and outs van het jodendom, maar ten slotte was ik ook een negenenvijftig jaar oude professor. Ik had mijn kowed op te houden en deed mijzelf de mitswe anderen zomin mogelijk een blik te gunnen in de peilloze diepten van mijn onwetendheid.

'Die Joden zijn gek,' zei ik tegen D. en mijn dochter. Ik ben net lid van de liberale gemeente en nu geven zij mij, terwijl ik bij wijze van spreken nog bezig ben het Hebreeuwse alfabet onder de knie te krijgen, de (eervolle) opdracht over een paar weken een lang Hebreeuws gebed in een stampvolle sjoel voor te lezen of misschien wel uit mijn hoofd op te zeggen. Wat denk je, zou zelfmoord geoorloofd zijn in het jodendom?'

'Doe niet zo wanhopig,' zei de een. 'Je mag helemaal niets uit je hoofd doen, je moet altijd alles lezen,' wist de ander.

'Maar het blijft waanzinnig moeilijk voor mij,' zei ik. 'Echt, ik kan de Hebreeuwse letter reesj en de dalet, de noen en de gimmel, of de slot-mem en de samech nog nauwelijks uit elkaar houden. En als ik daar straks op de bima sta, krijg ik natuurlijk een waas voor mijn ogen. Bovendien denk ik, dat het wel uit het hoofd moet.'

Ten slotte werd er met vereende krachten een strak programma voor mij opgesteld, waarbij ik iedere dag vier regels uit mijn hoofd zou leren die mij zouden worden overhoord, en waarin volgens

de wetten van de jongste leerpsychologie tal van herhalingen met precies de juiste tussenpozen waren verwerkt. Een bevriende lerares uit het antroposofische onderwijs adviseerde mij de lange tekst vooral lopend en liefst met mijn voeten de maat stampend mijzelf in te prenten.

Naarmate de grote dag naderde, werd ik steeds panischer. Hoewel de benedenburen begonnen te klagen over het gestamp, ging het nog steeds niet echt goed. ('Ik ben geen achttien meer.')

Ongeveer een week van tevoren besloot ik in mijn opperste nood de bijzonder vriendelijke sjammes (een soort koster, die onder andere de orde van de dienst regelt, waarbij altijd velen zijn betrokken) vóór de aanvang van een gewone sjoeldienst te raadplegen. 'Sjabbat sjalom, en by the way,' zei ik, zo nonchalant mogelijk, 'wat betekent eigenlijk peticha?'

'Peticha?'

'Ja, ik heb voor Rosj HaSjana de mitswa gekregen van peticha bij het Avinoe Malkenoe.' 'O,' zei hij, peticha betekent opening van de ark met de Torarollen. Voordat de chazzan (de voorzanger) en de kehilla (de gemeente) het Avinoe Malkenoe gaan zingen, moet iemand de bima opkomen en aan het touwtje trekken waardoor de gordijnen voor Aron HaKodesj (de heilige Ark) opengaan. Je moet dan de deuren ervan openen, buigen en met een punt van je talliet (gebedsmantel) even de rollen aanraken. Daarna wacht je op de bima met je gezicht naar de heilige Ark tot zij klaar zijn en op een teken van mij doe je alles nog een keer, maar dan in omgekeerde volgorde en dan ga je de bima af. Maak je maar geen zorgen. De eerste keren kan het soms zenuwslopend lijken, maar ik help je wel.'

Bevrijd van een ondraaglijke last, lachend en vol zelfspot over mijn nodeloze paniek en vooral mijn abominabele onwetendheid, kwam ik thuis. Maar zelfs op het juiste moment en op de juiste wijze aan een touwtje trekken kan voor de beginneling in het liturgische jodendom al ingewikkeld genoeg blijken te zijn. Als je de bima af gaat, hoor je de parnassiem (bestuurders) die in een zijbank zitten een hand te geven, waarop zij iets behoren te zeggen. En terwijl je terugloopt naar je plaats geven een aantal bekenden je een hand en wensen je 'nog veel jaren'. Het zijn mooie, psychologisch doordachte, zinvolle en vaak hartelijke rituelen. Maar dit had de sjammes vergeten erbij te zeggen. Zoiets weten zelfs de kleinste kinderen. Alleen onderduikkinderen die tot ruim veertig jaren na de oorlog ondergedoken bleven, weten het niet.

Alles went echter, op den duur. Ik leerde als een kind opnieuw lezen en schrijven. Ik leerde nieuwe, warmbloediger zowel als diepzinniger omgangsvormen. Ik leerde mij sjoel-fähig gedragen. ('Goed sjabbes' en 'goed jontef', zoals voor de oorlog, op de betreffende dagen zeggen tegen de oudere intimi; 'sjabbat sjalom' en 'chag sameach' tegen de nieuwe Joden ) Ik leerde huilen en lachen, twee uitersten die in het jodendom dicht bijeen kunnen liggen. Ik leerde opnieuw leven, maar ondertussen vergat ik alles wat ik in de halve eeuw tussen circa 1940 en 1990 had geleerd. Mijn boek over Pascal Claudius vorderde slecht.

De eerste transformatie die Pascal Claudius doormaakte terwijl ik zelf bezig was aan mijn finale metamorfose van levenslange onderduiker tot Joods, was dat hij minder belangrijk werd. Hij verschoof naar de achtergrond en in zijn plaats drong zich iemand naar voren die zijn zoon zou blijken te zijn: een vijfentwintigjarige vertaler op een griezelig, modern kantoor, die aanvankelijk onwetend was gehouden van zijn Joodse afkomst. De persoonsnaam Pascal Claudius paste niet langer bij deze nieuwe aanpak. Mijn oorspronkelijke hoofdfiguur kreeg nu de naam David Reiser, hoewel zijn omstandigheden en karaktereigenschappen nog nauwelijks verschilden van die van zijn goyische (niet-Joodse) voorganger.

Zo werd Pascal Claudius, die later David Reiser bleek te moeten heten, geïntroduceerd:

Terwijl ik traag en gekweld voort schreef over de onbehaaglijke levens van mijn protagonisten, geboren in respectievelijk 1920 en 1960 (het verhaal speelde rond 1985), doorleerde voor Joods en terwijl daarenboven de ene na de andere persoonlijke ramp zich voltrok in het overigens optimale Duits-Franse huis, werd Guido/Gideon op zijn beurt van het eerste plan verdrongen door een derde

figuur, Hester geheten, Gideons moeder, geboren in 1930, de al gauw gescheiden ex-vrouw van David.

De boeken en verhalen die ik tot dusver had geschreven, vallen uiteen in twee categorieën, er zijn er met 'film' en er zijn er met 'dictaat'. Dit werd dus een boek met 'film': de beelden drongen zich op en het was mijn taak ze in woorden te vertalen.

Bij Hester bleek uiteindelijk mijn diepste affect te liggen. Wat moest ik met die ontgoochelde huis-professor Pascal/David, Claudius/Reiser: een voorspelbare Bildungsbürger waarvan er in Nederland dertien in een dozijn gaan, of met diens zoon Guido/Gideon die aan de moloch van de moderne bureaucratie, techniek en politiek dreigde te worden geofferd?